

પ્રસ્તાવના

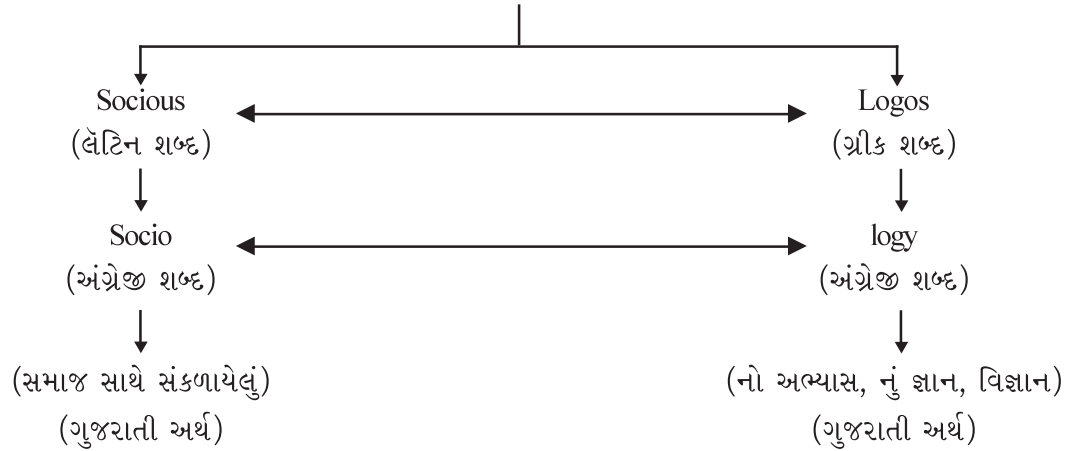
વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ 10માં આપે સામાજિક વિજ્ઞાનનો એક વિષય તરીકે પરિચય મેળવ્યો. ધોરણ 10 સુધી આ વિષયમાં આપે આપની આસપાસના પર્યાવરણથી લઈ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભવ્ય વારસો, કૃષિવ્યવસ્થા, આર્થિક વિકાસ અને તેની સમસ્યાઓ, ભૌગોલિક વિશેષતાઓ, ન્યાયતંત્ર જેવા અનેક મુદ્દાઓની સમજ મેળવી; સામાજિક વિજ્ઞાનમાં અનેક વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે તેમાંનું એક વિજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, અહીં એક બાબત એ પણ સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે જ્યારે આપણે ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દ બોલીએ છીએ ત્યારે તેમાં બે પ્રકારનાં વિજ્ઞાનોનો સમાવેશ થાય છે :

(1) ભૌતિક કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (2) સામાજિક વિજ્ઞાન.

ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, અવકાશ વિજ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે સામાજિક વિજ્ઞાનમાં સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રનો અર્થ અને તેનું વિષયવસ્તુ સમજી તેના ઉદ્ભવ અને વિકાસની સાથે સમાજશાસ્ત્રની અન્ય શાખાઓ વિશે પરિચય મેળવીએ.

સમાજશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં 'Sociology' કહે છે. Sociology શબ્દની વ્યુત્પત્તિ લેટિન ભાષાના 'Socius' અને ગ્રીક ભાષાના 'Logos' શબ્દો પરથી થઈ છે, જેને આપણે નીચે મુજબ સમજી શકીએ :

સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

આમ, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે, સમાજશાસ્ત્ર એટલે સમાજ સાથે સંબંધિત હકીકતોનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન. એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ માનવીનું સમાજજીવન છે. તે માનવીના સામાજિક સંબંધોના તાણાવાણાને સમજવા-સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એટલે જ મેકાઈવર અને પેજ નામના સમાજશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ સામાજિક સંબંધો અથવા સામાજિક સંબંધોનું ગુંફન છે જેને આપણે સમાજ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા

કિમ્બોલ યંગ સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર સમૂહમાં માનવના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે.’

યંગ અને મેક સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર માનવજીવનના સામાજિક પાસાંઓનો વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસ કરે છે.’

એચ. એમ. જહોન્સનના મતે, ‘સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક જૂથો, તેનાં આંતરિક સ્વરૂપ અથવા સંસ્થાના વિવિધ પ્રકારો, તેને ટકાવી રાખતી અને પરિવર્તન લાવતી પ્રક્રિયાઓ અને જૂથો વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ કરે છે.’

વિદ્યુત જોષી પારિભાષિક કોશમાં સમાજશાસ્ત્રનો અર્થ સમજાવતા લખે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર માનવીય સામાજિક વ્યવહારનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક આંતરક્રિયાઓની પ્રક્રિયાઓ, સામાજિક સમૂહ કે સંગઠનનાં સ્વરૂપ, પ્રકારો, પારસ્પરિક સંબંધો તથા વ્યક્તિગત વ્યવહારો પર સામૂહિક વ્યવહારોની અસરોનો તે અભ્યાસ કરે છે.’

સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ પૂર્વે વ્યક્ત થયેલું સમાજ અંગેનું ચિંતન

એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવને હજુ પોણા બસો વર્ષ જ થયાં છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીમિત્રો આપને એ સવાલ થતો હશે કે શું પોણા બસો વર્ષ પૂર્વે સમાજ અંગેનો કોઈ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થયો જ નહોતો ? આ સવાલના જવાબરૂપે એમ કહી શકાય કે સમાજના અભ્યાસની આ પરંપરા ગ્રીક ચિંતકો પ્લેટો (427-347 ઈ.પૂ.) અને એરિસ્ટોટલ (384-322 ઈ.પૂ.)નાં લખાણોથી શરૂ થઈ હતી. આ બંને વિદ્વાનોના મત મુજબ સમાજ એક સુગ્રથિત વ્યવસ્થા છે અને તે સામાજિક અસમાનતા અને શ્રમવિભાજન પર આધારિત છે. 14મી સદીમાં ઈબ્ન ખાલ્દુન (1332-1406) નામના વિદ્વાને આરબ જગતની રખડું ટોળીઓ અને સ્થાયી ટોળીઓની તુલના કરી માનવ-ઈતિહાસને ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવી સામાજિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત થોમસ હોબ્સ (1588-1679), જહોન લોક (1632-1704), વિકો (1668-1744), મોન્ટેસ્ક્યુ (1689-1715), રૂસો (1712-1778), સેંટ સીમોન (1760-1825) જેવા વિદ્વાનોએ માનવસમાજ અને સામાજિક વ્યવસ્થા અંગે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ

પ્લેટોથી લઈ સેંટ સીમોન સુધીના અનેક વિચારકોએ સમાજ અંગેનું ચિંતન રજૂ કર્યું; પરંતુ એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ 19મી સદીમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં થયો. 18મી અને 19મી સદીમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં આવેલાં ઝડપી સામાજિક પરિવર્તનો, નવજાગૃતિ, ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ જેવાં પરિબળોએ સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવનાં બીજ રોપ્યાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે નવા-નવા ઉદ્યોગો સ્થપાવા લાગ્યા અને શ્રમજીવી વર્ગના શોષણની સમસ્યા ઊભી થઈ. ફ્રાંસમાં લૂઈ રાજાઓની અન્યાયી શાસનવ્યવસ્થાને કારણે સામાજિક અવ્યવસ્થાની સ્થિતિ ઊભી થઈ. વળી, નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોને પરિણામે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો એકબીજાંના સંપર્કમાં આવવા લાગ્યાં. આવી પરિસ્થિતિમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજના વસ્તુલક્ષી અભ્યાસની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ફ્રાંસના વિદ્વાન દાર્શનિક ઓગસ્ટ કોંતે સૌપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજને વસ્તુલક્ષી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કુદરતી ઘટનાઓની જેમ સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનો પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસ થઈ શકે છે એમ તેમને લાગ્યું અને સન્ 1830થી 1842 દરમિયાન છ ભાગમાં લખેલી 'Positive Philosophy' નામની ગ્રંથશ્રેણીમાં કોંતે; સમાજના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા. સમાજ અંગેના પોતાના આ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને કોંતે સૌપ્રથમ ‘સામાજિક ભૌતિકશાસ્ત્ર’ (Social Physics) તરીકે ઓળખાવતા હતા; પરંતુ આ શીર્ષક પોતાના અભ્યાસ સાથે બંધબેસતું ન લાગતા સન્ 1839માં તેમણે ‘સામાજિક ભૌતિકશાસ્ત્ર’ને બદલે ‘સમાજશાસ્ત્ર’ એવું નવું નામ આપ્યું. આ કારણથી જ ઓગસ્ટ કોંતેને સમાજશાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઓગસ્ટ કોંતેથી શરૂ થયેલું સમાજશાસ્ત્ર ફ્રાંસમાં ઈમાઈલ દુર્ગિમ, ઈંગ્લેન્ડમાં જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જર્મનીમાં કાર્લ માર્ક્સ અને વેબરના અભ્યાસોથી આગળ વધવા લાગ્યું. આરંભના સમયગાળામાં આ સૌ સમાજશાસ્ત્રીઓએ આપેલા અનન્ય પ્રદાનને કારણે તેઓ પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રીઓ તરીકે જાણીતા થયા. આ સમાજશાસ્ત્રીઓના પ્રદાન દ્વારા કેવી રીતે સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કયા કયા મુદ્દાઓ સમાવી શકાય તે અંગેની સમજ મેળવીએ.

ઓગસ્ટ કોંતે (1798-1857)

ઓગસ્ટ કોંતે 'Positive Philosophy' અને 'Positive Polity' નામની બે ગ્રંથશ્રેણીમાં સમાજની વ્યવસ્થા અને પ્રગતિના અભ્યાસ અંગેના વૈજ્ઞાનિક નિયમો રજૂ કર્યા. કોંતેના મતે સમાજે ઘડેલા નિયમો દ્વારા જ સમાજના વિવિધ ઘટકો વચ્ચે એકતા ઊભી થાય છે અને એ જ ખરા અર્થમાં સામાજિક વ્યવસ્થા છે. જો સામાજિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખનારા નિયમોનો જ અભાવ હોય તો સમાજમાં અસ્થિરતા સર્જાય અને સામાજિક વ્યવસ્થાના વિઘટનની તથા

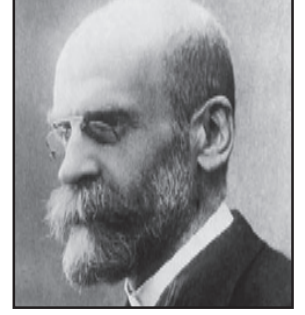

ઓગસ્ટ કોંતે

સામાજિક મૂલ્યોના પતનની પરિસ્થિતિ નિર્માણ પામે. આમ, કોંત સમજાવે છે કે, સામાજિક વ્યવસ્થાના ભોગે સામાજિક પ્રગતિ (વિકાસ) થઈ શકે નહિ. સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક પ્રગતિ બંને એકબીજા પર આધારિત છે. વળી, કોંતે ધાર્મિક સ્તર, આધિભૌતિકસ્તર અને પ્રત્યક્ષ સ્તર એમ ત્રણ સ્તર દ્વારા તબક્કાવાર સામાજિક વ્યવસ્થાની પ્રગતિનું વર્ણન રજૂ કર્યું. આ સમજૂતી દ્વારા કોંતે સમાજશાસ્ત્રને સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક પ્રગતિના સિદ્ધાંતો અને નિયમોનો અભ્યાસ કરનારા વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યું. સાથે સાથે કોંતે નિરીક્ષણ, તુલના, પ્રાયોગિક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિના વિનિયોગ દ્વારા સમાજનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાની હિમાયત કરી અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓના કાર્યકારણ સંબંધને ચકાસવા પર ભાર મૂક્યો. આ રીતે ઓગસ્ટ કોંતથી સમાજના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનનો આરંભ થયો.

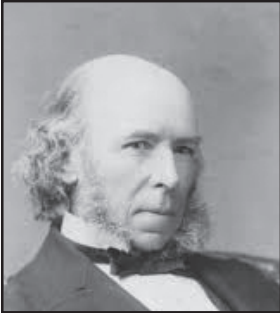
ઈમાઈલ દુર્બિમ (1858-1917)

ફ્રાંસના વિદ્વાન ઈમાઈલ દુર્બિમે સમાજના નક્કર વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ દ્વારા ઓગસ્ટ કોંતે રોપેલા સમાજશાસ્ત્રરૂપી બીજને અંકુરિત કરવાનું કાર્ય કર્યું. દુર્બિમ માનતા હતા કે સમાજશાસ્ત્ર માત્ર સમાજનું પૃથક્કરણ નથી કરતું; પરંતુ એથી વિશેષ તો તે સામાજિક જીવન જીવવાની કળા છે. સમાજશાસ્ત્ર કોઈ અગોચર વિશ્વનો નહિ; પરંતુ જીવંત વ્યક્તિઓના સમૂહનો અભ્યાસ કરતું હોવાથી દુર્બિમને આ વિષયના અભ્યાસમાં વિશેષ રસ જાગ્રત થયો. તેમનું ધ્યેય વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચેના સંબંધો શોધવાનું હતું. સમૂહની વ્યક્તિ પર શું અસર થાય છે તે તેમને ચકાસવું હતું અને તેથી જ તેમણે સામાજિક તથ્યનો અભ્યાસ કરવા પર ભાર મૂક્યો. દુર્બિમના મતે સામાજિક તથ્યો સમૂહજીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આવાં તથ્યો વ્યક્તિની બહાર છે અને વ્યક્તિને અમુક જ રીતે વર્તન કરવા માટે ફરજ પાડે છે. વળી, આ તથ્યોનું વસ્તુલક્ષી રીતે નિરીક્ષણ પણ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં આપણે રિવાજો, પરંપરાઓ વગેરેને સામાજિક તથ્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ. દુર્બિમ જણાવે છે કે સામાજિક તથ્યોને વસ્તુઓ તરીકે જોવા જોઈએ જેથી તેનો અભ્યાસ બરાબર રીતે કરી શકાય. 'The Rules of Sociological Method'માં સામાજિક તથ્યોની સમજૂતી આપીને દુર્બિમે સમાજશાસ્ત્રના પદ્ધતિશાસ્ત્રમાં મહત્વનું પ્રદાન આપ્યું છે. આ ઉપરાંત આત્મહત્યા, શ્રમવિભાજન અને સામાજિક એકતા, ધર્મ, સામૂહિક પ્રતિનિધિત્વ જેવા સિદ્ધાંતો આપીને દુર્બિમે સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

ઈમાઈલ દુર્બિમ

હર્બર્ટ સ્પેન્સર (1820-1903)

હર્બર્ટ સ્પેન્સર

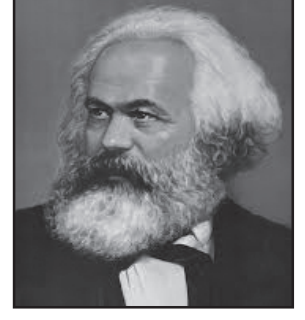
19મી સદીના બ્રિટિશ સમાજશાસ્ત્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સને 1873માં 'The Study of Sociology' અને સને 1876માં 'The Principles of Sociology' જેવાં પુસ્તકોમાં સમાજના વિકાસની પ્રક્રિયા સમજવા માટે સામાજિક ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો. સ્પેન્સરે સમાજની જીવંત દેહ સાથે તુલના કરી, સમાજને એક જીવંત પ્રાણી તરીકે વર્ણવ્યો. જેમ શરીર જુદા જુદા ભાગોનું બનેલું છે એવી જ રીતે સમાજ પણ જુદા જુદા ભાગોનો બનેલો છે અને જો સમાજને જીવંત રાખવો હોય તો તેના આ ભાગોએ સાથે મળીને કાર્ય કરવું પડશે એ બાબત સ્પેન્સરે પોતાના આ સિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટ કરી. તેમના આ સિદ્ધાંતમાં પ્રાણીઓની માફક સમાજની પણ ઉત્ક્રાંતિ થાય છે એ બાબત સવિશેષ મહત્વની રહી હતી.

વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે કે ગુજરાતના ક્રાંતિવીર શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા પોતાના લંડન નિવાસ દરમિયાન હર્બર્ટ સ્પેન્સરના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા હતા અને સ્પેન્સરના અવસાન બાદ તેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઈન્ડિયન ફેલોશિપ પણ જાહેર કરી હતી.

કાર્લ માર્ક્સ (1818-1883)

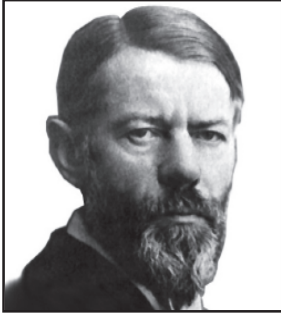
જર્મનીના વિદ્વાન કાર્લ માર્ક્સ સમાજશાસ્ત્રમાં સંઘર્ષવાદી અને સમાજવાદી વિચારશાખાના પ્રણેતા મનાય છે. માર્ક્સ સૌપ્રથમ એવા વિચારક હતા જેમણે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર આર્થિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ હોય છે એ વાત પર ભાર

મૂક્યો. તેમના મતે ઇતિહાસના જુદા જુદા તબક્કે ઉત્પાદનનાં સાધનોના આધારે સામાજિક વર્ગોની રચના થાય છે અને ઇતિહાસના પ્રત્યેક તબક્કે હંમેશાં બે જ વર્ગોનું પ્રભુત્વ રહ્યું છે. આ બે વર્ગો એટલે માલિક વર્ગ અને શ્રમજીવી વર્ગ. માર્ક્સ કહે છે કે આ બંને વર્ગો વચ્ચે હંમેશાં સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરે છે. વર્ગસંઘર્ષની આ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા અંગે તેઓ 'Communist Manifesto'માં લખે છે કે, 'માનવસમાજનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ વર્ગસંઘર્ષનો ઇતિહાસ છે.' માર્ક્સે વિશ્વભરના શ્રમજીવીઓને એક થઈ મૂડીવાદી સમાજવ્યવસ્થા દૂર કરી વર્ગવિહીન સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાનું આહ્વાન કર્યું હતું. તેમણે લખેલું 'Das Capital' પુસ્તક આજે પણ એટલું જ લોકપ્રિય છે. કાર્લ માર્ક્સના વિચારો સમાજશાસ્ત્ર ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન જેવાં સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં પણ વિશેષ મહત્વના રહ્યા છે.

કાર્લ માર્ક્સ

મેક્સ વેબર (1864-1920)

મેક્સ વેબર

માનવીના સામાજિક વર્તનને સમજવા-સમજાવવામાં જર્મનીના મેક્સ વેબરનું નામ જાણીતું છે. વેબરના મતે સમાજશાસ્ત્રનું મુખ્ય અભ્યાસવસ્તુ સામાજિક ક્રિયા છે અને સમાજશાસ્ત્રને વિજ્ઞાન તરીકેનો દરજ્જો આપવામાં તે નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. આથી જ તેઓ સમાજશાસ્ત્રને સામાજિક ક્રિયાની અર્થપૂર્ણ સમજ આપતા શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. વેબરે આપેલી આદર્શ પ્રકાર પદ્ધતિ સામાજિક સંશોધનમાં વિશેષ ઉપયોગી પુરવાર થઈ છે, તો વિશ્વના જુદા જુદા ધર્મોના તુલનાત્મક અધ્યયનના આધારે વેબરે રજૂ કરેલો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની આચારસંહિતા અને તેનો મૂડીવાદ અંગેનો અભ્યાસ તથા સત્તા, નોકરશાહી જેવા સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસોએ સમાજશાસ્ત્રને વિકસાવવામાં વિશેષ યોગદાન આપ્યું છે.

આમ, ફ્રાંસમાં ઓગસ્ટ કોંત દ્વારા રોપાયેલું સમાજશાસ્ત્રરૂપી બીજ ધીમે ધીમે વટવૃક્ષ બનવા લાગ્યું. યુરોપ ઉપરાંત અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડમાં તેનો ખૂબ જ ઝડપથી વિકાસ થવા લાગ્યો. સને 1876માં અમેરિકાના યેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિલિયમ ગ્રેહામ સમ્નરના પ્રયત્નથી સૌપ્રથમ સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને અધ્યાપનકાર્ય શરૂ થયું. સને 1890માં યુનિવર્સિટી ઓફ કેન્સાસમાં 'Elements of Sociology' (સમાજશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો) શીર્ષક સાથે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. તો યુરોપમાં સને 1895માં યુનિવર્સિટી ઓફ બોર્ડોક્સમાં (જર્મની) ઈમાઈલ દુર્કિમના પ્રયત્નથી સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્ય શરૂ થયું.

ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ

ગોવિંદ સદાશિવ ધૂર્યે

ભારતમાં સને 1914માં સૌપ્રથમ મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યાપનકાર્ય શરૂ થયું. બ્રિટનના જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી અને નગરનિયોજનના અભ્યાસી પેટ્રિક ગીડ્સના અધ્યક્ષપદે આ જ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્રનો અનુસ્નાતક વિભાગ શરૂ થયો. સને 1924માં જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ગોવિંદ સદાશિવ ધૂર્યે આ વિભાગના અધ્યક્ષ થયા. સને 1952માં સ્થપાયેલી 'ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ સોસાયટી'ના પ્રેરણાસ્ત્રોત અને 'સોશિયોલોજિકલ બુલેટિન'ના મુખ્ય સંપાદક એવા ધૂર્યેએ ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસની એક નવી કેડી કંડારી આપી. ધૂર્યેએ કરેલા અભ્યાસો અને તેમણે તૈયાર કરેલી સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓની પેઢીને કારણે મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલય ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બન્યું.

1917માં કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૃજેન્દ્રનાથ શીલના પ્રયત્નોથી અર્થશાસ્ત્રની સાથે સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્ય શરૂ થયું. તો લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાધાકમલ મુખર્જી અને ડી. પી. મુખર્જીએ અને પૂણે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઈરાવતી કર્વેએ સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી.

ભારતમાં જુદા જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. જેમકે એમ. એન. શ્રીનિવાસ, એસ. સી. દૂબે, એ. આર. દેસાઈ, ડી. પી. મુખર્જી, ડેવિડ હાર્ડમિન, યોગેન્દ્ર સિંઘ, એ. એમ. શાહ વગેરે. ગાંધીજી અને બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા સમાજસુધારકો સમાજચિંતકોએ પણ ભારતીય સમાજને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વળી, ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ રિસર્ચ (આઈ.સી.એસ.એસ.આર.) અને યુ.જી.સી. દ્વારા સામાજિક સંશોધન માટે નાણાકીય મદદ પ્રાપ્ત થતાં સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનોને પણ વેગ મળ્યો.

ભારતનાં અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયોની જેમ ગુજરાતનાં વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયો તેમજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને અધ્યાપનકાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ ઉપરાંત મેડિકલ, નર્સિંગ જેવા અભ્યાસક્રમોમાં પણ સમાજશાસ્ત્ર એક વિષય તરીકે શીખવવામાં આવી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત સુરત ખાતે આઈ. પી. દેસાઈએ સ્થાપેલી ‘સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝ’ નામની સંસ્થા ગુજરાતમાં સર્જનાત્મક સામાજિક સંશોધનને વેગ આપી રહી છે. આ જ સંસ્થાના ‘અર્થાત્’ નામના સામયિકે ગુજરાતના સંશોધકોના સંશોધન-લેખો પ્રકાશિત કરી તેમની સંશોધનવૃત્તિને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું છે.

તારાબહેન પટેલ

ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં એન. એ. થૂથી, આઈ. પી. દેસાઈ, અક્ષયકુમાર દેસાઈ, નીરા દેસાઈ, તારાબહેન પટેલ, એ. એમ. શાહ વગેરેનું યોગદાન ઉલ્લેખનીય રહ્યું છે.

સમાજશાસ્ત્રનું વિષયક્ષેત્ર

અહીં વિષયની સાથે સંકળાયેલો ‘ક્ષેત્ર’ શબ્દ આપણને સમાજશાસ્ત્ર વિષયની ચોક્કસ હદ-સીમા નક્કી કરી આપે છે. આ નિયત કરવામાં આવેલી સીમારેખામાં જે-જે બાબતોને સમાવવામાં આવે છે તે જ સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ છે. આ રીતે જોતાં અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનોની જેમ સમાજશાસ્ત્રને પણ પોતાનું આગવું વિષયક્ષેત્ર અને વિષયવસ્તુ છે.

મૂળભૂત રીતે સામાજિક સંબંધો અને સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતું સમાજશાસ્ત્ર આપણી આસપાસનાં અનેકવિધ સામાજિક પાસાઓને આવરી લે છે. તેમાં ખાસ કરીને સમાજનું સાતત્ય જાળવતા અને તેમાં પરિવર્તન લાવતાં પરિબળોને સમજાવે છે. સમાજશાસ્ત્રના વિષયવસ્તુમાં સમાજજીવનના મૂળભૂત એકમો, પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓ, પ્રક્રિયાઓ અને સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. એલેક્ષ ઈંકલિસ નામના વિદ્વાને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન રજૂ કર્યું છે. અહીં આપણે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસવસ્તુને નીચે મુજબ સમજી શકીએ :

અ. સમાજના મૂળભૂત એકમોનો અભ્યાસ :

- (1) સમાજમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધો, આંતરક્રિયા, સામાજિક ધોરણો, સામાજિક દરજ્જા અને સામાજિક ભૂમિકા, સામાજિક માળખું, સંસ્કૃતિ વગેરેનો અભ્યાસ
- (2) સામાજિક સમૂહો, તેના પ્રકારો અને લક્ષણો અને સમૂહો વચ્ચેના આંતરસંબંધો
- (3) સમુદાયો : ગ્રામ સમુદાય, નગર સમુદાય, આદિવાસી સમુદાય
- (4) સામાજિક મંડળો અને સંગઠનો
- (5) સમાજની વસ્તીવિષયક લાક્ષણિકતાઓ

બ. પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ :

- (1) કુટુંબ અને સગાઈ સંબંધો
- (2) આર્થિક સંસ્થાઓ (વેપાર-વાણિજ્ય, ઔદ્યોગિક સમૂહો, વ્યાવસાયિક જૂથો વગેરે)
- (3) રાજકીય સંસ્થાઓ (સરકાર, રાજકીય પ્રશ્નો, ધારાસભા, પંચાયત વગેરે)
- (4) કાનૂની સંસ્થાઓ (બંધારણ, કાનૂનવ્યવસ્થા, કાનૂન અને સામાજિક પરિવર્તન)
- (5) ધાર્મિક સંસ્થાઓ (ધર્મો, સંપ્રદાયો, સાંપ્રદાયિક તણાવ)

(6) જ્ઞાતિવ્યવસ્થા (જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, લાક્ષણિકતાઓ)

(7) શિક્ષણસંસ્થાઓ (શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સામાજિક પરિવર્તનના સાધન તરીકે શિક્ષણનું મહત્વ)

ક. પાયાની સામાજિક પ્રક્રિયાઓ :

(1) સહકાર, સ્પર્ધા, સંઘર્ષ, અનુકૂલન અને આત્મસાતીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓ

(2) સમાજના સભ્યોને સમાજમાન્ય વર્તનો અને ધોરણો શીખવતી સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા

(3) સામાજિક વિચલન અને સામાજિક નિયંત્રણની પ્રક્રિયા

સમાજશાસ્ત્રનો અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનો સાથે સંબંધ

(1) સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર : માનવશાસ્ત્ર માનવીનો અભ્યાસ કરનારું વિજ્ઞાન છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્ર સમાજનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરે છે. માનવશાસ્ત્ર માનવીના આરંભથી લઈને સાંપ્રત જીવન સુધીનાં શારીરિક, સાંસ્કૃતિક અને પુરાતત્વીય પાસાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે માનવશાસ્ત્રને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : (અ) શારીરિક માનવશાસ્ત્ર (બ) સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર (ક) પુરાતત્વીય માનવશાસ્ત્ર.

શારીરિક માનવશાસ્ત્ર માનવીય શરીરની રચના, તેનાં જુદાં જુદાં શારીરિક લક્ષણો, માનવીની જુદી જુદી જાતિઓ (Race) અને આ જાતિઓ એકબીજાથી કઈ રીતે જુદી પડે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર આદિમાનવના આચારો, રૂઢિઓ, જીવનશૈલી, તેની સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે પુરાતત્વીય માનવશાસ્ત્ર સંશોધન દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોના આધારે પુરાતન સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ અને તેના વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે.

એક રીતે જોઈએ તો માનવશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્વતૈયારીનો તબક્કો છે. વળી, માનવશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વચ્ચેની ભેદરેખા ખૂબ પાતળી છે. બંનેના પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને દૃષ્ટિકોણમાં તફાવત હોવા છતાં આ બંને વિજ્ઞાનો પરસ્પરાવલંબી છે. માનવશાસ્ત્ર શારીરિક લક્ષણો અને સંસ્કૃતિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ માનવસમાજ અને સામાજિક સંબંધો છે. આમ, જો માનવસમાજ અને સામાજિક સંબંધોને સમજવા હોય તો સંસ્કૃતિની સમજ મેળવવી આવશ્યક છે. આથી, માનવશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અધૂરો છે.

(2) સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન : મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન સમાજ અને જૂથમાં રહેતી વ્યક્તિનાં વર્તનો અથવા વ્યક્તિનો તેના જૂથજીવન, જૂથનાં ધોરણો, મૂલ્યો, ધ્યેયો વગેરેના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરે છે.

સમાજશાસ્ત્ર સમાજનો અભ્યાસ કરે છે. તે જુદાં જુદાં જૂથોની રચના અને કાર્યો તપાસે છે. જુદાં જુદાં જૂથો વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધો, સમાજમાં આવતું પરિવર્તન વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિનો અભ્યાસ કરે છે અને સમાજશાસ્ત્ર સમાજ કે જૂથનો અભ્યાસ કરે છે. બંને વિજ્ઞાનો વચ્ચે તફાવત અને પરસ્પરાવલંબન પણ જોવા મળે છે. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના સંગઠિત થયેલ વર્તન, તેના શારીરિક, માનસિક અને વ્યક્તિગત અનુભવોની સંયુક્ત અસર દ્વારા ઘડાયેલ વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને જૂથ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. આથી તેમનો અભ્યાસ કરતાં મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

આ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો એકબીજાં પાસેથી માહિતીની આપ-લે કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વગેરેના અભ્યાસમાં મનોવિજ્ઞાન પાસેથી માહિતી મેળવે છે, જ્યારે મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વર્તનને સમજવા જૂથને ધ્યાનમાં રાખે છે. આથી જૂથ અંગેની માહિતી તે સમાજશાસ્ત્ર પાસેથી મેળવે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાક સમાન અભ્યાસ-પ્રશ્નો જેવા કે વલણો, લોકમત, ટોળું વગેરેના અભ્યાસમાં બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો વચ્ચે કોઈ તફાવત રહેતો નથી.

(3) સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર : માનવીના આર્થિક સંબંધોને સમજવા એ અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય ધ્યેય છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિ, તેનું વિતરણ, વિતરણના વિવિધ પ્રકારો, તેમાં આવતાં પરિવર્તનો, વસ્તુની માંગ, તેનો પુરવઠો, વસ્તુનું મૂલ્ય,

રાષ્ટ્રીય આવક, આર્થિક સંગઠનોનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, તેના લાભ-ગેરલાભ જેવી બાબતો અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે સંકળાયેલી છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ સામાજિક સંબંધો છે. સમાજમાં બનતી ઘટનાઓને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી ચકાસવી એ સમાજશાસ્ત્રનું ધ્યેય છે.

આ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં વિષયક્ષેત્ર અને અભિગમની બાબતમાં ભિન્નતા હોવા છતાં તે બંને એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. માનવીની આર્થિક ક્રિયા તે જે સમાજમાં રહે છે એ સમાજમાં જ ઉદ્ભવે છે અને વિકસે છે. એટલે એમ કહી શકાય કે સમાજ આર્થિક ક્રિયાઓથી અને આર્થિક ક્રિયાઓ સમાજથી પ્રભાવિત થાય છે.

વળી, બેકારી, ગરીબી, વસ્તીવૃદ્ધિ જેવી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો કરે છે. જોકે બંનેનો દૃષ્ટિકોણ અલગ-અલગ છે. અર્થશાસ્ત્ર બેકારી માટે ક્યાં ક્યાં આર્થિક પરિબળો જવાબદાર છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્ર બેકારીનાં સામાજિક પાસાંઓને સમજવા તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે; પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, માનવીના આર્થિક જીવનને સમજવા માટે તેની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને સમજવી જરૂરી છે. આ અર્થમાં બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો એકબીજાને મદદરૂપ બને છે.

(4) સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર : રાજ્યશાસ્ત્ર સત્તાનું સર્જન, ઉપયોગ અને તેની વહેંચણીનો અભ્યાસ કરે છે. સત્તાના સર્જન અને અમલીકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિનાં વર્તન અને સંસ્થા રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. હવે સમાજશાસ્ત્રમાં રાજકીય સમાજશાસ્ત્રનો એક વિશિષ્ટ શાખા તરીકે ઉદ્ભવ થયો છે. આથી રાજકીય સમાજશાસ્ત્રી તેમજ રાજ્યશાસ્ત્રીઓ મતદાન વર્તન, રાજકીય વલણો, રાજકીય પક્ષનાં રચનાતંત્રો, રાજકીય વ્યવસ્થા દ્વારા હાંસલ કરવામાં આવતી ગતિશીલતા, સામાજિક અને રાજકીય આંદોલનો તેમજ અમલદારશાહી જેવા સમાન મુદ્દાઓ પર અભ્યાસ કરતા થયા છે. રાજ્યશાસ્ત્ર પોતાના સિદ્ધાંતો માટે સમાજશાસ્ત્ર પર આધાર રાખે છે. દા.ત., મેક્સ વેબરના નોકરશાહીના ખ્યાલનો ઉપયોગ આધુનિક રાજ્યવ્યવસ્થા અને મૂડીવાદને સમજવા માટે કરવામાં આવે છે. વળી, જ્ઞાતિ અને ધર્મના વર્તમાન રાજકારણના મહત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા માટે સમાજશાસ્ત્રીય સમજ હોવી અનિવાર્ય બને છે.

સમાજશાસ્ત્રની શાખાઓ

સમાજશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક છે. આથી જ સમાજશાસ્ત્રની અનેક શાખાઓ વિકસી છે. આ શાખાઓની વિશેષતા એ છે કે, પ્રત્યેક શાખા સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજનાં જે-તે ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરે છે. આ અર્થમાં પ્રત્યેક શાખા પાસે સમાજનાં જે-તે પાસાંનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે.

એક અંદાજ મુજબ સમાજશાસ્ત્રની 50થી વધુ શાખાઓ છે. સમાજશાસ્ત્રની આ શાખાઓમાં - ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, નગર સમાજશાસ્ત્ર, કુટુંબનું સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર, પ્રાદેશિક સમાજશાસ્ત્ર, ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર, જ્ઞાનનું સમાજશાસ્ત્ર, તબીબી સમાજશાસ્ત્ર, સામાજિક માનવશાસ્ત્ર, સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, ધર્મનું સમાજશાસ્ત્ર, સ્ત્રીઓનું સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર, વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર, યુવાનોનું સમાજશાસ્ત્ર, કાનૂનનું સમાજશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં આ તમામ શાખાઓનું વિશિષ્ટ યોગદાન રહ્યું છે.

આ એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો પરિચય કેળવી સમાજશાસ્ત્રનાં અન્ય વિજ્ઞાનો સાથેના સંબંધ અંગે માહિતી મેળવી. હવે પછીના એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલો (વિભાવના) અંગે પરિચય મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ સમજાવો.
- (2) સમાજશાસ્ત્રનો શબ્દાર્થ સમજાવી સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ વિશે નોંધ લખો.
- (3) ઈમાઈલ દુર્જિમ અને મેક્સ વેબરનું સમાજશાસ્ત્રમાં પ્રદાન જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ
- (2) સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન
- (3) ઓગસ્ટ કોંત

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) સમાજશાસ્ત્રની રજૂઆત કોણે, ક્યારે અને કયા પુસ્તકમાં કરી?
- (3) સમાજશાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓ જણાવો.
- (4) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં યોગદાન આપનાર સમાજશાસ્ત્રીઓનાં નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કાર્લ માર્ક્સે લખેલા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનું નામ જણાવો.
- (2) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્ર સૌપ્રથમ કઈ યુનિવર્સિટીમાં શરૂ થયું ?
- (3) ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં પ્રદાન આપનાર વિદ્વાનોનાં નામ આપો.
- (4) યેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં કોના પ્રયત્નથી સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન શરૂ થયું ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રના સ્થાપકનું નામ જણાવો.
(અ) મેક્સ વેબર (બ) ઓગસ્ટ કોંત (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર
- (2) સામાજિક તથ્યનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) ઈમાઈલ દુર્કિમ (બ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) ઓગસ્ટ કોંત
- (3) ગુજરાતમાં સર્જનાત્મક સામાજિક સંશોધનને કઈ સંસ્થા વેગ આપી રહી છે ?
(અ) સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ (બ) ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ સોસાયટી
(ક) આઈ.સી.એસ.એસ.આર. (ડ) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ.
- (4) નોકરશાહીનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) કાર્લ માર્ક્સ (બ) ઓગસ્ટ કોંત (ક) મેક્સ વેબર (ડ) જી. એસ. ધૂર્યે
- (5) ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ સોસાયટીના પ્રેરણાસ્ત્રોત કોણ હતા ?
(અ) એમ. એન. શ્રીનિવાસ (બ) જી. એસ. ધૂર્યે (ક) આઈ. પી. દેસાઈ (ડ) એ. એમ. શાહ

પ્રવૃત્તિ

- સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં યોગદાન આપનાર સમાજશાસ્ત્રીઓના ચાર્ટ તૈયાર કરવા.
- સમાજશાસ્ત્રનો અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનો સાથેના સંબંધ અંગેનાં ભીંતચિત્રો તૈયાર કરવાં.
- સમાજની પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓ અંગે ચર્ચાસભા યોજવી.
- નકશામાં સમાજશાસ્ત્રીઓના જન્મસ્થળ અને કાર્યક્ષેત્રનું સ્થળ શોધો.